

Verba

ANUARIO GALEGO DE FILOLOXÍA
Vol. 21, 1994

SEPARATA

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Gheada e situación

Montserrat Recalde Fernández
Seminario de Sociolingüística
Real Academia Galega

INTRODUCCIÓN.

A promoción institucional do galego levada a cabo dende a aprobación da Lei de Normalización Lingüística (1983) está producindo unha progresiva desimbolización do mesmo como marcador de procedencia social e económica fronte ao castelán. A igualación do prestixio entre as variedades estandarizadas de ambas linguas está contrarrestada pola progresiva explotación de recursos do propio sistema lingüístico galego como factores de diferenciación social: se hai uns anos o sinal lingüístico máis distintivo de falta de instrucción, ruralidade e pobreza era falar galego, hoxe en día o elemento identificador non é tanto a lingua como a variedade lingüística utilizada (dialectal vs. estándar), habida conta de que non todas as formas dialectais son valoradas do mesmo xeito pola comunidade.

En Galicia estase a producir un cambio nas actitudes lingüísticas e nos usos simbólicos das linguas a raíz do cal se están habilitando as variedades lingüísticas que non forman parte do galego común para ocupar os espazos funcionais antes reservados para o galego -especialmente no dominio familiar-, mentres que a variedade estandarizada desempeña agora boa parte das funcións sociais que dende o século XV lle foron gradualmente asignadas ao castelán (lingua vehicular da administración, o ensino, os medios de comunicación, os discursos públicos, etc.). Este feito permite unha ampliación do marco da investigación sociolingüística en Galicia, xa que abre a posibilidade de enfocala dende a perspectiva da variación interna e da planificación lingüística, ademais dos tradicionais enfoques de contacto e conflito lingüístico.

Un dos principais marcadores sociolingüísticos do sistema fonético-fonolóxico do galego é a *gheada* ([xeáða]). Con este nome a dialectoloxía do galego denominou un hábito ar-

ticulatorio existente na maior parte de Galicia, consistente en pronunciar o *g* coma un son aspirado principalmente¹ faringal en todos os contextos fónicos excepto detrás de nasal, onde pode presentar tanto esta realización como a oclusiva velar sonora ou a oclusiva velar xorda. Deste modo, o que nunha parte de Galicia se pronuncia [gáto] ou [amíyo] na outra pronúnciase [háto] e [amího].

Na historia da lingüística galega este fenómeno deu lugar a unha inxente serie de categorizacións sociais e xuízos de valor que axiña o converteron nun estereotipo lingüístico. No contexto sociolingüístico actual funciona coma un dos principais marcadores fonéticos do galego non estándar, especializado para a comunicación non formal e a miúdo introducido estratexicamente na conversación, incluso por castelanfalantes, con diferentes propósitos comunicativos.

Os datos que serviron de base para a elaboración deste artigo foron obtidos mediante a aplicación dun cuestionario a unha mostra composta por 248 adolescentes de 16 a 18 anos, que en 1992 cursaban segundo de BUP nalgún dos catro centros que seguen: Colexio Manuel Peleteiro, de Santiago de Compostela, IB Xunqueira I, de Pontevedra, IB-FP de Vilalonga (Sanxenxo) e IB de Cedeira (todos eles pertencen a zonas onde a dialectoloxía galega detectou a presenza da gheada)². A procedencia social do alumnado destes centros é distinta en cada caso, como se desprende dos grupos profesionais aos que pertencen seus pais e do grao de urbanización do lugar de residencia. O Colexio Manuel Peleteiro é un dos centros de financiación privada máis prestixiados de Santiago; nótrese principalmente de alumnos procedentes das clases media e medio-alta desta cidade, fillos de altos funcionarios, empresarios ou profesionais liberais (o 66.2% dos pais dos informantes deste colexio pertencen a algún destes tres grupos profesionais). O instituto de Xunqueira I recibe alumnos das aforas de Pontevedra, procedentes sobre todo da clase obreira (na nosa mostra un 49.1% son fillos de obreiros e un 13.2% de baixos funcionarios). Finalmente, Cedeira e Vilalonga son núcleos cun sector agrario e mariñeiro de considerable importancia (o 21.1% dos alumnos de Vilalonga e o 28% dos de Cedeira proceden dalgún destes dous sectores socioeconómicos), aínda que a clase obreira tamén ten unha representación considerable nestes institutos (un 45.1% de alumnos en Vilalonga e un 38% en Cedeira son fillos de obreiros). Polo que respecta ao lugar de residencia, temos que máis das tres cuartas partes dos alumnos que compoñen a mostra de Vilalonga residen en aldeas, mentres algo menos dun cuarto dos mesmos re-

¹ Principalmente porque foi a realización que a dialectoloxía caracterizou como máis frecuente. Parece que nas mesmas zonas onde se rexistrou esta realización, existen outras como a laringal, a glotal ou a fricativa uvular sonora. En zonas e individuos, especialmente mozos, que tiveron un amplo contacto co castelán está tamén rexistrada unha realización idéntica á da fricativa velar xorda castelá ([x]).

² As porcentaxes de entrevistados en cada un dos catro institutos distribúense como seguen:
 - Colexio 'Manuel Peleteiro' (Santiago): 27%
 - IB 'A Xunqueira I' (Pontevedra): 22.2%
 - IB de Vilalonga (Sanxenxo): 29.8%
 - IB de Cedeira: 21%

side en vilas; no caso de Cedeira as porcentaxes invértense, un 71.2% reside en vilas e un 28.8% en aldeas. A maior parte dos informantes de Peleteiro, sen embargo, viven no centro de Santiago (63.6%), un 18.2% en vilas e só un 18.2% dos mesmos reside no rural ou nas aforas da cidade; finalmente, case a metade dos informantes do Xunqueira I residen nas aforas de Pontevedra (49.1%) e case un cuarto dos mesmos en aldeas (22.6%).

Para evitar unha posible influencia da investigadora sobre a resposta dos suxeitos investigados, moi frecuente nos *métodos directos de medición*, evitei a miña presenza nas aulas onde se suministraron os cuestionarios e incidín no carácter estritamente anónimo de cada cuestionario³.

Na sociolingüística variacionista considérase que toda variable lingüística está constituída por variantes X, Y, Z, que covarían con elementos internos ao sistema lingüístico e elementos internos ao sistema social. Dende esta perspectiva o tratamento de /g/ e /h/ coma unha variable sociolingüística sería inviable, posto que constitúen entidades fonolóxicas independentes, non condicionadas lingüísticamente, con cadanseu conxunto de realizacións, estas si lingüísticamente condicionadas polo contexto fónico (alomenos no caso de /g/). Non obstante no tipo de análise que me propoño facer nestas páxinas resulta de gran utilidade metodolóxica a definición esencial do concepto de variable que aparece en Cedergren (1983: 150), entendida coma un conxunto de realizacións equivalentes dun mesmo principio ou elemento subxacente, das que a distribución pode estar rexida polos seguintes factores:

1. Exclusivamente lingüísticos.
2. Exclusivamente sociais.
3. Lingüísticos e sociais.
4. Nin lingüísticos nin sociais.

Na distribución da gheada e da súa alternativa /g/ son os factores sociais os que xogan un papel decisivo, pero no galego a alternancia entre eles non serve para diferenciar significados lingüísticos, senón significados sociais. Polo tanto, dende unha perspectiva lingüística considerareinos coma un conxunto de equivalencia (g/h) dun mesmo elemento subxacente que representarei por (gh)-.

Das catro posibilidades arriba indicadas, López Morales (1989: 85) descarta a última, posto que corresponde ao concepto de variación libre, e a segunda, que nos coloca ante linguas ou dialectos distintos, polo que 'carece de interés para el estudio diastrático de las sintopías'. A situación da gheada galega contradí de xeito manifesto esta última afirmación, pois, sendo unha variante dialectal cunha demarcación xeográfica ben definida, no galego actual a súa presenza está claramente correlacionada co nivel de estudos, a procedencia socioeconómica, a idade do individuo e o estilo de fala.

³ O principal risco que leva consigo esta metodoloxía é que os respondentes oculten os seus usos lingüísticos e actitudes reais e se acomoden aos que consideran mellor valorados socialmente para ofrecer unha imaxe positiva de si mesmos.

O obxectivo principal do presente artigo é, precisamente, o de demostrar que a alternancia entre as variantes **g** e **h** correlaciona co nivel de formalidade da situación comunicativa, servindo por tanto para delimitar estilos lingüísticos, e que as actitudes existentes cara á gheada son as que se esperarían dunha forma lingüística especializada para a comunicación informal. Con isto intentarei demostrar que, así como nunha comunidade bilingüe dúas linguas diferentes poden desempeñar a mesma función no cambio de estilo ca dúas variedades da mesma lingua, dentro dunha comunidade monolingüe dúas formas lingüísticas procedentes de diferentes dialectos -como é o caso de /h/ e /g/- poden funcionar como marcadores de estilo igual que o farían dúas variantes dun mesmo dialecto e que, contrariamente ao afirmado por López Morales, non só presentan o mesmo interese para o estudio diastrático das sinotopías, senón tamén para o diafásico.

1. FRONTEIRAS E ORIXES DA GHEADA.

O primeiro en establecer as fronteiras da gheada foi Zamora Vicente (1952), con datos recollidos entre os anos 1942-1945. Segundo o mapa por el elaborado, a gheada ocupa a totalidade das provincias da Coruña e Pontevedra, a metade occidental de Ourense e unha estreita franxa do occidente de Lugo limítrofe coa Coruña. Zamora Vicente subliña tamén a existencia dunha illa gheadófona en falas do leste de Lugo, colindantes co Bierzo. As fronteiras do fenómeno foron ampliadas algo máis ao interior da provincia de Lugo e a unha pequena área polo occidente de Ourense por posteriores estudos dialectais⁴.

Un dos puntos máis debatidos en torno á gheada foi o problema das súas orixes. Este transcende o interese meramente filolóxico para afectar á súa lexitimidade como forma alternativa do galego correcto e ten difícil solución, debido á ausencia de testemuñas escritas. A principal controversia tivo lugar entre os que afirmaron que a gheada se orixinou a partir dunha evolución interna do sistema fonolóxico galego e, polo tanto, *é un rasgo de noso*, e os que cren que xurdiu como unha interferencia do castelán nos sectores máis incultos e marxinalizados da poboación, feito que cuestionaría a súa introducción como forma aceptable no galego estándar, especialmente cando un dos principios que guiaron a creación da normativa foi a depuración de castelanismos⁵.

As opinións existentes ao respecto poden agruparse en tres grandes teorías: a sustratística de Zamora Vicente (1952), a adstratística de J.L. Pensado e, finalmente, as teses autonomistas que explican o fenómeno como a evolución natural do sistema fonolóxico galego, ben desde o punto de vista estruturalista como Schneider (1938), Santamarina (1980) ou

⁴ Véxanse Santamaría Sande (1966), Mouriño Cajide (1984) e Fernández Rei (1981 e 1990).

⁵ '(...) a normativa debe acoller un falego fiel a si mesmo e limpo de canto espúreo hai incrustado na fala viva pola presión do castelán. É dicir, a lingua común debe se-lo máis galega posible, establecida sen sometementos nin dependencias, con atención escrupulosa á estrutura e características lingüísticas do galego', Instituto da Lingua Galega/Real Academia Galega (1982: 7).

Mouriño Cajide (1984), ben desde o xenerativista como Prieto (1980a, 1980b⁶). Schrotten (1980) formula unha hipótese que está a medio camiño entre a autonomista e a adstratística, posto que ao tempo que afirma que aínda que o impulsor do cambio foi o influxo castelán, os feitos realmente importantes foron os mecanismos internos de restructuración do sistema fonolóxico que seguiron a continuación.

A teoría sustratística de Zamora Vicente xurdiu ao fío do seu intento de trazar as fronteiras do fenómeno. Conclúe que a súa coincidencia cos asentamentos preceltas son proba das súas orixes preindoeuropeas:

“La gheada, creemos, ha de interpretarse como una manifestación más del arraigado primitivismo de la cultura y la lengua rurales del Noroeste hispánico, y responde a un fenómeno de sustrato viejísimo, probablemente pre-indo-europeo, tosco si se quiere hoy, perpetuado en las divisiones más modernas, pero operante todavía” (1986: 24).

O principal inconveniente para aceptar esta hipótese é a ausencia total da gheada nos documentos escritos da antigüidade. Nin siquiera existen testemuños da mesma na Idade Media, onde a presenza da grafía *g* ante vocal palatal parece deberse ás vacilacións ortográficas propias do momento máis ca á representación do son [h] (cfr. Mouriño Cajide 1984, Santamarina 1980). Os primeiros testemuños indubidables de gheada pertencen ao século XVII⁷, e están graficamente representados polo *j* castelán, o que induce a pensar que a aparición da mesma é un fenómeno relativamente recente, probablemente simultáneo ou posterior á aparición do fonema /x/ no castelán⁸.

A teoría das orixes adstratísticas da gheada, que defende X.L. Pensado (1970, 1983), é a herdeira das ideas lingüísticas dos primeiros gramáticos galegos. Con ela, inténtase demostrar cientificamente o que aqueles facían de forma intuitiva. Aínda que este autor non comparte o desprezo cara ao fenómeno, xeneralizado nos seus antecesores, participa da concepción de que foi ‘en los medios rústicos donde más arraigado estaba el gallego’ (1970: 31) onde se orixinou a gheada. Baseándose en observacións de Frei Martín Sarmiento sobre a tendencia dos galegofalantes iletrados a pronunciar [g] en lugar de [x] falando castelán, Pensado asegura que o primeiro estadio do fenómeno foi a substitución /x/ por /g/, posto que a ausencia do son velar xordo do castelán obrigaba os galegofalantes a substituílo polo máis próximo do seu propio sistema (o velar sonoro). As clases máis educadas conseguen emular perfecta-

⁶ Dentro da corrente xenerativista, este autor presenta dúas hipóteses sensiblemente distintas en senllas publicacións. Mentres en 1980a se adhire aos que consideran a gheada coma un resultado da evolución de [g] ou do [g], en 1980b afirma que a evolución que tivo lugar foi xustamente á inversa, é dicir, o son orixinario era [h], o cal, a través dun proceso de reforzamento, deu lugar ás variantes [g], [gh], [x] ou [c].

⁷ Carballo Calero (1968) cita os exemplos de *ergida* (?) nun soneto de Pedro Vázquez de Neira (1612) á morte da Raíña Margarida, e *prolojos* (sobre o cal non admite dúbida) empregado no 1697 por Xoán Correa Mendoza. Como testemuñas indirectas da gheada, por vía de ultracorrección, Santamarina (1980) menciona *higüelas* e *aguares*, que figuran nun documento de 1652.

⁸ Antón Santamarina data o comezo do fenómeno entre os séculos XVI e XVII.

mente a articulación castelá, pero os rústicos, debido ás risas que provocaban tales equivalencias (sic) non só acaban por imitar perfectamente este son, senón que o introducen na súa propia lingua ata desterrar o son orixinario da mesma ([g]) en todos os contextos en que ocorre:

“Es decir, la /X/ castellana, primeramente sustituida por /G/, como consecuencia de esa substitución, al terminar siendo aprendida por los gallego-hablantes, arrastra consigo toda /G/ gallega, haciéndola pasar a /X/ en todos los contextos, en el habla de los grupos sociales más incultos” (1970: 39).

Ao meu entender, resulta un tanto sorprendente, e moi pouco convincente -especialmente cando non se ofrece ningunha descripción do proceso, xa sexa en termos cognitivos, xa sexa en termos articulatorios- que os galegofalantes iletrados nun principio adaptaran o [g] para reproducir o [x] castelán e, despois de tantos esforzos, esquecesen, sen máis, o seu propio son⁹. Desta teoría xorden, ademais, unha serie de cuestións de difícil resposta. Cabería preguntarse, por exemplo, por que os galegofalantes ‘iletrados’ de Lugo e Ourense tiveron máis éxito cós de Pontevedra ou A Coruña en imitar o [x] castelán sen provocar interferencias no seu propio sistema, ou por que os nenos galegofalantes residentes en zonas non gheadófonas (especialmente no rural), non mostran a mesma tendencia de reproducir o [x] castelán co [g/ɣ] galego cando comezan a ir á escola¹⁰.

Unha das evidencias máis importantes en favor da teoría autonomista, segundo Santamarina (1980), é o feito de que en determinadas zonas de Galicia a gheada, tras nasal, artículase como [g] ou [k] (domingo/dominko). Santamarina, baseándose en principios estruturalistas, explica organicamente tanto a aparición do fenómeno como as súas diferentes realizacións. Para o autor a xénese da gheada é o remate dun proceso de evolución interna consistente na aspiración da variante fricativa [ɣ] do fonema /g/ latino, é dicir, en todas as posicións que non fosen inicial absoluta ou tras nasal. Ao tempo que cambia o seu modo de articulación recúa varios graos o punto de articulación dando lugar ás pronunciacións que se rexistran hoxe en día na fala. O proceso foi como segue:

- 1º de fricativa velar sonora [ɣ] pasa a uvular sonora [ʁ] ou xorda [χ];
- 2º de uvular sonora ou xorda a faringal sonora [ʕ] ou xorda [h];
- 3º de faringal sonora ou xorda a laringal sonora [ɦ] ou xorda [h].

O autor xustifica os cambios coma un mecanismo de adaptación articulatoria do [ɣ] aos fonemas vocálicos que o preceden e seguen. Despois destes cambios o fonema /g/ tiña dúas realizacións ([h] en posición débil e [g] en posición forte) substancialmente tan dispares que non podían ser consideradas polos falantes como variantes fonéticas dunha mesma unidade.

⁹ “Lo malo es que cuando aprendieron la /x/ olvidaron la /g/ y una vez más vuelven a estar tarados para expresarse en castellano, que tiene /gatos/ y no /xatos/” (1983: 62).

¹⁰ Observando nenos galegofalantes non gheadófonos que están aprendendo a falar o castelán detectei interferencias fonéticas moi frecuentes, como a introducción de [x] en vez de [χ] ou [ʃ]. E dicir, a súa tendencia é a de traducir *boteja* en lugar de *botella* seguindo o patrón de *ollo=oyo* ou **mugir* como tradución de *muxir*, seguindo o modelo *coxo=cojo*.

Este feito, segundo o autor, provocou que se xeneralizase a variante máis frecuente ([h]), de modo que conforme a [o hálo/os hálos] pasou a realizarse [hálo/un hálo]. Así apareceu un novo fonema /h/. Detrás de nasal, onde nunca fora posible a realización fricativa, o primitivo [g] tivo dúas solucións. Na maior parte da Galicia gheadófona xeneralizouse a realización [h], pero na franxa costeira entre Panxón e Malpica respetouse a variante forte [g] nesta posición, de modo que existían dúas realizacións, [g] tras nasal e [h] nas demais posicións. De acordo con este autor, a substancia fónica destas dúas realizacións facía moi difícil a súa identificación cun único fonema, pero por outra parte tampouco existían parellas commutables con /g/ ou /h/, co que o sistema fonolóxico queda nunha posición ambigua. A estabilización do mesmo prodúcese mediante a identificación do /g/, que só ocorría nunha posición na cadea fónica, cunha variante alofónica de /k/, do que só se diferenciaba polo rasgo de sonoridade. Así foi como se xeralizou a pronuncia [domínko] seguindo o modelo [θínko].

Como cumio deste proceso, existen na actualidade dous subsistemas na orde velar do galego:

- /k/
- a) /g/ (cos alófonos [g] e [ɣ])
- /k/
- b) /h/

No primeiro subsistema temos dous fonemas que se opoñen entre si polo risco de sonoridade, no segundo polo modo de articulación (oclusivo/continuo). Estes dous subsistemas foron admitidos no galego estándar mantendo a grafía *g* para ambos casos.

2. A GHEADA DESDE UNHA PERSPECTIVA SOCIOLINGÜÍSTICA.

No apartado anterior foron mencionadas as dúas perspectivas básicas desde as que as investigacións sobre a lingua galega abordaron o fenómeno da gheada. Por unha parte, están os estudos xa citados, mediante os que se procura explicar as causas e o proceso da súa aparición. Pola outra, existe unha extensa serie de traballos que seguen as liñas de investigación lingüística auspiciadas polo Instituto da Lingua Galega, aprofundando o estudo en áreas xeográficas moi localizadas. Os seus principais obxectivos foron trazar ou retocar as fronteiras do fenómeno e describir foneticamente os seus alófonos no marco teórico da dialectoloxía tradicional¹¹.

¹¹ Falo de dialectoloxía *tradicional* como oposta á *moderna* dialectoloxía, que se pode considerar inaugurada polos traballos de Labov. Entre as dúas existen importantes diferencias, tanto de obxectivos como na concepción do que debe ser a descrición das variedades lingüísticas. Mentres a primeira ten como finalidade prioritaria o estudo da distribución xeográfica e posterior clasificación de variedades lingüísticas preferiblemente rurais, as modernas orientacións da dialectoloxía danlle unha importancia fundamental ao aspecto social da variación lingüística, centrando o seu interese nos dialectos urbanos. Cfr. Trudgill (1992: 71-79), Walters (1988: 119-139).